

Emancipatiewaarden en de levensloop van jong-volwassen vrouwen

Een panelanalyse van wederzijdse invloeden¹

Miranda Jansen en Matthijs Kalmijn

1 Inleiding

Bestaat er een relatie tussen de waarden die vrouwen hebben over vrouwen-emancipatie en de keuzes die zij maken in hun levensloop? En als zo'n relatie bestaat, hoe ziet deze er dan uit? Leiden geëmancipeerde waarden bijvoorbeeld tot uitstel van het krijgen van kinderen en het combineren van werk en ouderschap, of zijn geëmancipeerde waarden eerder een reflectie van dergelijke 'moderne' gedragskeuzes? In dit artikel beantwoorden we deze vragen aan de hand van prospectieve longitudinale gegevens over ongeveer 490 jong-volwassen vrouwen in de periode 1987-1995. Om waarden te meten, is aan vrouwen op verschillende momenten gevraagd wat hun attitude was over sekserollen in de samenleving. We gaan na of attitudes aan het begin van het panel een invloed hebben op de daaropvolgende levensloop. Hierbij richten we ons op demografische gebeurtenissen zoals trouwen, scheiden en het krijgen van kinderen enerzijds en op keuzes over scholing en werk anderzijds. Vervolgens stellen we vast of eenmaal gemaakte keuzes in de levensloop een invloed hebben op latere waarden over sekserollen, daarbij constant houdend op de invloed van eerdere waarden.

Onze studie is gemotiveerd door drie overwegingen. Ten eerste is de gekozen probleemstelling een voorbeeld van de meer algemene sociaal-psychologische vraag naar de relatie tussen attitudes en gedrag. Een bekende hypothese in deze literatuur is, dat mensen zich onder bepaalde omstandigheden laten leiden door hun attitudes, en dat mensen hun attitudes kunnen aanpassen aan hun gedrag, bijvoorbeeld omdat zij een discrepantie tussen attitudes en gedrag als onprettig ervaren. In de sociale psychologie (en ook in de sociologie) zijn deze hypothesen en verschillende varianten daarvan veelvuldig onderzocht en bevestigd (Tazelaar 1980; Cooper en Croyle 1984). In dit artikel passen we inzichten uit theorieën over de relatie tussen attitudes en gedrag toe op de relatie tussen emancipatiewaarden en de levensloop en gaan we na in hoeverre ze ook op dit terrein empirisch houdbaar zijn.

Ten tweede heeft de relatie tussen waarden en gedrag een rol gespeeld in wetenschappelijke discussies over demografische trends. Zoals bekend trouwen mensen steeds later, krijgen zij later kinderen, wordt er steeds vaker ongehuwd

samengewoond en gescheiden, en blijven steeds meer gehuwde vrouwen participeren op de arbeidsmarkt. Deze trends vallen samen met een verschuiving van waarden: mensen hebben meer egalitaire waarden gekregen over sekserollen, zijn meer nadruk gaan leggen op individuele autonomie en privacy, en laten zich minder leiden door traditionele normen over de primaire leefsfeer (SCP 1996; 1998). Sommige auteurs menen, dat deze verschuiving van waarden ten grondslag ligt aan veranderingen in het gedrag (Lesthaeghe en Van de Kaa 1986; Bumpass 1990). Tegenover deze culturele theorie staan auteurs die de oorzaken van demografische trends zoeken in structurele factoren, zoals in de economische conjunctuur of in de samenstelling van de arbeidsmarkt (Becker 1981; Easterlin 1987; Oppenheimer, Kalmijn en Lim 1997). Volgens deze structurele verklaringen is er geen invloed van waarden op gedrag en zijn 'moderne' waarden hooguit een afspiegeling van gedragsveranderingen. Welk van de twee verklaringen beter is, blijft onduidelijk en is op macroniveau ook lastig uit te zoeken. Door beide causale invloeden op microniveau te onderzoeken, zou wel enig inzicht kunnen worden verkregen in de wederzijdse relatie tussen waarden en gedrag.

Een derde aanleiding voor onze studie is, dat er in Nederland nog weinig bekend is over de relatie tussen emancipatiewaarden en keuzes in de levensloop. In het buitenland, waar veelal wel panelgegevens aanwezig zijn, is de wederkerige causale relatie tussen allerlei soorten attitudes enerzijds, en verschillende aspecten van de levensloop anderzijds, veelvuldig onderzocht (Thornton, Alwin en Camburn 1983; Amato en Booth 1995; Moors 1996). In Nederland bestaan er ook enkele panelanalyses over waarden en de levensloop, maar deze hebben zich voornamelijk bezighouden met de invloed van intenties op gedrag (Beets, Liefbroer en De Jong Gierveld 1994; Gelissen en Arts 1997). Deze studies zeggen alleen indirect iets over de invloed van waarden op gedrag en zeggen weinig over de vraag of mensen hun waarden aanpassen aan eerder gemaakte gedragskeuzes.

Een andere uitzondering is een kortlopend panelonderzoek van Tazelaar (1980) onder academisch geschoolde, gehuwde vrouwen. Dit onderzoek werd gestuurd vanuit sociaal-psychologische theorieën over cognitieve dissonantie en richtte zich op de relatie tussen het verrichten van betaalde arbeid enerzijds en een heel scala van normen en waarden anderzijds. In het longitudinale deel van deze studie wordt onder meer gevonden, dat moderne attitudes over de taakverdeling binnen het huwelijk en moderne attitudes over het werken van de vrouw, zowel afzonderlijk als in combinatie, een positieve invloed uitoefenen op de kans dat een gehuwde vrouw de arbeidsmarkt betreedt. Daarnaast blijkt dat als er op het eerste meetmoment sprake is van incongruentie tussen gedrag en attitudes (in de zin van niet werken, maar werk wel belangrijk vinden), vrouwen vaker hun gedrag veranderen (gaan werken) dan hun attitudes bijstellen. De helft van de vrouwen lost de ervaren inconsistentie overigens helemaal niet op, althans niet in de onderzochte periode.

Voortbouwend op deze eerdere studies, bestuderen we in dit artikel de wederzijdse relatie tussen emancipatiewaarden en gedrag op basis van landelijke panelgegevens over jong-volwassen vrouwen.

2 Eerder onderzoek en hypothesen

Eerder onderzoek. Om de wederzijdse relatie tussen emancipatiewaarden en de levensloop vast te stellen, wordt in de literatuur gebruikgemaakt van twee soorten designs. In de wat oudere studies hadden auteurs voornamelijk beschikking over cross-sectionele gegevens en namen zij hun toevlucht tot het schatten van zogeheten nonrecursieve modellen (Smith-Lovin en Tickamyer 1978). In deze aanpak worden waarden en gedrag op hetzelfde moment gemeten en fungeren beide kenmerken als afhankelijke variabelen. Door aannames te maken over factoren die uitsluitend op één van de twee afhankelijke variabelen invloed hebben, kan deze methode twee effecten tegelijk schatten: het effect van gedrag op waarden en het effect van waarden op gedrag. Omdat deze methode op nogal wat aannames berust, wordt zij niet door iedereen gezien als een overtuigende toets van de twee hypothesen.

Meer recentelijk kregen buitenlandse, en met name Amerikaanse, onderzoekers beschikking over prospectief gemeten longitudinale gegevens (panels) en konden de wederzijdse invloeden van gedrag en waarden op een meer betrouwbare wijze worden bepaald (Thornton, Alwin en Camburn 1983; Amato en Booth 1995). Binnen deze aanpak zijn weer twee designs te onderscheiden, afhankelijk van welke vraag men wil beantwoorden. Studies naar de invloed van waarden op gedrag meten waarden op een eerste tijdstip, gedragskeuzes op een later tijdstip, en gaan vervolgens na, wat het effect is van emancipatiewaarden op geëmancipeerd gedrag. In deze benadering wordt doorgaans ook gecontroleerd voor gemeenschappelijke oorzaken, zoals opleidingsniveau en kenmerken van het ouderlijk milieu.

Auteurs die geïnteresseerd zijn in de omgekeerde relatie, meten gedrag op het eerste tijdstip, waarden op het tweede tijdstip en stellen vervolgens de invloed van waarden op gedrag vast. Verschil met de voorgaande aanpak is, dat hierbij tevens gecontroleerd wordt voor waarden op een eerder tijdstip. Waarden op een eerder moment kunnen immers ook het gedrag hebben beïnvloed en daarnaast is sprake van een zekere stabiliteit van waarden: mensen die op een eerder tijdstip modern waren, zullen dat op een later tijdstip ook zijn, of zullen dan in elk geval moderner zijn dan mensen die op het eerste tijdstip traditioneel waren.

Hoe worden 'geëmancipeerde' waarden en 'geëmancipeerd' gedrag in de literatuur gemeten? Voor wat betreft het gedrag wordt meestal gekeken naar de keuzes die mensen maken op het terrein van werk en scholing enerzijds, en keuzes rond huwelijk en gezin anderzijds. De meeste studies gaan na hoe vrouwen zich gedragen, mannen worden er voornamelijk bij betrokken als het gaat om opvoe-

ding en taakverdeling. Verder gaat het meestal om relatief jonge vrouwen, met als argument dat de belangrijkste beslissingen in de levensloop op jonge leeftijd worden genomen en dat waarden op latere leeftijd stabiel zijn. Als traditioneel gelovende vrouwen die vroeg met een partner trouwen en kinderen krijgen, vrouwen die gehuwd in plaats van ongehuwd samenwonen, en vrouwen die weinig investeren in scholing en stoppen met werken na het huwelijk.

Waarden over vrouwenemancipatie worden doorgaans in kaart gebracht door mensen hun mening te laten geven over een aantal normatief geformuleerde uitspraken over de rol van de vrouw. Hierbij gaat het vooral om het werken van de gehuwde vrouw, om de taakverdeling tussen huwelijkspartners, om gelijke kansen op de arbeidsmarkt, en, wat minder frequent, om de machtspositie van de vrouw in de politiek en als leidinggevende in een bedrijf of vereniging.

Wat laten de studies zien? De invloed van waarden op keuzes rond huwelijk en gezin blijkt niet erg sterk te zijn. Vrouwen met traditionele waarden omtrent vrouwenemancipatie blijken iets vaker en eerder te trouwen dan moderne vrouwen (Smith-Lovin en Tickamyer 1978; Thornton, Alwin en Camburn 1983; Clarkberg, Stolzenberg en Waite 1995; Moors 1996). Effecten van traditionele waarden op het aantal kinderen dat vrouwen later krijgen, worden soms wel (Thornton, Alwin en Camburn 1983), maar soms ook niet gevonden (Smith-Lovin en Tickamyer 1978). Wel blijkt er een sterke invloed te zijn van waarden op de keuze tussen gehuwd en ongehuwd samenwonen: moderne vrouwen wonen veel vaker ongehuwd in plaats van gehuwd samen (Clarkberg, Stolzenberg en Waite 1995). Daarnaast is er een sterk effect gevonden van emancipatiewaarden op echtscheiding: vrouwen met moderne waarden over sekserollen hebben een grotere kans om te scheiden, zoals afgemeten aan een hoge mate van huwelijksinstabiliteit, dan traditionele vrouwen (Amato en Booth 1995).

Voor wat betreft de keuzes die vrouwen maken ten aanzien van scholing en arbeid, is de evidentie voor de invloed van waarden ook niet zeer groot. Smith-Lovin en Tickamyer (1978) vinden in een cross-sectionele analyse met non-recursieve modellen een zwakke invloed van moderne sekserol-waarden op het werken van de gehuwde vrouw. In een analyse van paneelgegevens vinden Thornton, Alwin en Camburn (1983) ook een zwak effect van moderne waarden op het aantal jaren dat vrouwen vervolgens betaalde arbeid verrichten. Moderne vrouwen blijken dus vaker te investeren in hun carrière dan traditionele vrouwen, maar deze invloed is minder groot dan men wellicht zou verwachten.

Voor de omgekeerde invloed – die van gedrag op waarden – is er wat meer evidentie. Waite, Goldscheider en Witsberger (1986) vergelijken vrouwen aan de hand van de tijd die zij alleen hebben gewoond, dat wil zeggen, zonder (huwelijks)partner, zonder kinderen en niet meer bij de ouders. In deze analyse komen sterke effecten naar voren: vrouwen die lang zelfstandig wonen, ontwikkelen modernere ideeën over vrouwenemancipatie dan vrouwen die van huis uit in het

huwelijksbootje stappen. De invloed van kinderen op waarden is minder duidelijk. Thornton en Freedman (1979) vinden na controle voor waarden op een eerder meetmoment, dat vrouwen die kinderen hebben niet meer traditionele waarden hebben dan vrouwen zonder kinderen. Ook Thornton, Alwin en Camburn (1983) vinden geen effect van kinderen krijgen op latere emancipatiewaarden. Een uitzondering is de studie van Morgan en Waite (1987), waaruit blijkt dat vrouwen na de geboorte van een kind wel opschuiven in de richting van meer traditionele waarden. Deze invloed wordt overigens weer niet gevonden voor alleenstaande vrouwen die kinderen krijgen: deze worden juist moderner na de geboorte van hun eerste kind.

Tot slot kijken we naar de vraag, hoe ervaringen op de arbeidsmarkt de waarden van vrouwen veranderen. Als gecontroleerd wordt voor emancipatiewaarden op een eerder moment, bijvoorbeeld tijdens de vroege adolescentie, blijkt dat vrouwen die voor het huwelijk hebben gewerkt, significant moderner zijn dan vrouwen die niet hebben gewerkt (Smith-Lovin en Tickamyer 1978; Thornton en Freedman 1979; Waite, Goldscheider en Witsberger 1986). Deze relatie is ook, maar minder frequent, gevonden voor werkervaring tijdens het huwelijk (Clarkberg, Stolzenberg en Waite 1995). Met andere woorden, ervaring op de arbeidsmarkt leidt tot een verschuiving in de richting van modernere waarden over de positie van de vrouw in de samenleving.

Hypothesen. Hypothesen over de relatie tussen emancipatiewaarden en de levensloop zijn een speciaal geval van bekende sociaal-psychologische hypothesen over attitudes en gedrag (Cooper en Croyle 1984). Onder bepaalde condities beïnvloeden attitudes gedrag, omdat wat mensen doen, deels gestuurd wordt door hun wensen en deze wensen op hun beurt verankerd zijn in de attitudes die zij hebben. De invloed van attitudes is niet altijd sterk en hangt af van een heel scala van factoren, zoals de sterkte van een attitude, situationele beperkingen en persoonlijkheidskenmerken. Daarnaast kan gedrag attitudes beïnvloeden, omdat als mensen zich gedragen op een manier die niet bij hun waarden past, er een inconsistentie ontstaat tussen hun attitudes en hun gedrag. Mensen blijken zo'n inconsistentie of dissonantie negatief te beoordelen en kunnen daarom onder bepaalde condities hun attitudes aanpassen. Een belangrijk punt hierbij is de vraag, hoe dissonantie kan ontstaan. Dissonantie kan voorkomen, omdat mensen de consequenties van hun gedrag niet altijd overzien, omdat mensen verschillende attitudes hebben waarvan sommige wel en andere niet in overeenstemming zijn met een bepaalde gedragskeuze, of omdat mensen door anderen of door de omstandigheden gedwongen worden zich op een bepaalde manier te gedragen. Cognitieve-dissonantietheorieën staan aan de basis van een omvangrijke theoretisch gestuurde onderzoekstraditie in de sociale psychologie (Cooper en Croyle 1984). In dit artikel gebruiken we alleen de meer algemene uitgangspunten uit deze literatuur om

hypothese te formuleren over de relatie tussen emancipatiewaarden en geëmancipeerd gedrag in de levensloop.

De invloed van waarden op gedrag: de culturele hypothese. Binnen het gedachtegoed van de vrouwenemancipatie wordt het huwelijk vaak gezien als een instituut dat de afhankelijkheid van de vrouw ten opzichte van de man instandhoudt en macht van mannen over vrouwen legitimeert. Vanuit deze redenering kan verwacht worden, dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden minder snel trouwen dan vrouwen met traditionele waarden. Of deze invloed er ook is als we ongehuwd samenwonen bekijken, is minder duidelijk. Als men ongehuwd samenwoont, is er bijvoorbeeld geen onderhoudsplicht van de man ten opzichte van de vrouw en hierdoor zal deze optie als minder inconsistent worden ervaren met een geëmancipeerde ideologie. Om die reden verwachten we een zwakker effect op samenwonen dan op trouwen.

Over het krijgen van kinderen hebben we eenzelfde verwachting. Vrouwen die sterk gericht zijn op hun eigen sociale en emotionele ontwikkeling, zullen zich minder snel vast willen leggen in de vorm van een gezinsleven. Een kind is immers één van de manieren waarop veel vrouwen afhankelijk worden van een man, en dat is moeilijk te verenigen met het principe van gelijke machtsverhoudingen tussen de seksen. Daarnaast is er door de komst van een kind voor vrouwen vaak minder ruimte voor de eigen sociale en emotionele ontwikkeling op allerlei andere terreinen. Daarom verwachten we, dat vrouwen met moderne waarden over emancipatie minder snel kinderen krijgen dan vrouwen met traditionele waarden. Hierbij denken we overigens meer aan een effect op het vroeg krijgen van kinderen en niet aan een effect op permanente kinderloosheid. Het belang dat mensen aan voortplanting hechten is vrijwel universeel; vrijwillig kinderlozen vormen een kleine en specifieke groep.

Tot slot verwachten we, dat vrouwen met moderne waarden over emancipatie langer op school zullen blijven, langer zullen blijven werken als zij de arbeidsmarkt betreden en minder snel van een fulltime naar een parttime job zullen switchen. Als vrouwen waarde hechten aan onafhankelijkheid en hun eigen ontwikkeling, zullen zij dat immers ook proberen te bereiken door in sociaal-economische zin op eigen benen te staan en daarvoor zijn scholing en werkervaring uiteindelijk doorslaggevend.

Aanpassing van waarden aan gedrag: de aanpassingshypothese. Het tweede deel van het artikel gaat over de invloed van keuzes in de levensloop op latere waarden, daarbij rekening houdend met de invloed van eerdere waarden. We verwachten, dat hoe langer een vrouw gehuwd is geweest en hoe langer zij heeft geleefd met kinderen, hoe traditioneler haar waarden zich zullen ontwikkelen. Eén reden daarvoor is dat een moderne vrouw die trouwt en kinderen krijgt, cog-

nitieve dissonantie kan ervaren en deze probeert op te lossen door haar waarden in traditionele richting bij te stellen. Eenzelfde soort redenering kan worden uitgewerkt voor het volgen van scholing en het verrichten van betaalde arbeid. Stoppen met werken kan worden afgedwongen door de omstandigheden, bijvoorbeeld doordat het combineren van werk en zorg voor de kinderen onverwacht zwaar is. In dat geval kan het stoppen met werken gezien worden als zijnde in tegenspraak met moderne waarden over autonomie en economische onafhankelijkheid en zullen de moderne waarden worden afgezwakt.

Naast het reduceren van cognitieve dissonantie, kan er ook sprake zijn van een contextueel effect. Waarden zijn immers niet alleen individueel bepaald, maar ook door de mensen in onze omgeving. De sociale omgeving kan van samenstelling veranderen na het huwelijk en het krijgen van een kind. Het belang van ouders en familie wordt groter, terwijl contacten met (vooral alleenstaande) vrienden enigszins in frequentie zullen afnemen (Munch, McPherson en Smith-Lovin 1997). De sociale omgeving kan hierdoor wat traditioneler worden in zijn samenstelling, hetgeen kan leiden tot meer traditionele waarden bij de vrouw. Hetzelfde zou kunnen gelden voor betaald werk. Als een vrouw gaat werken, zal zij relatief vaak terechtkomen in een situatie waarin ook andere vrouwen werkzaam zijn. Hierdoor zal zij in aanraking komen met andere meer geëmancipeerde vrouwen, waardoor haar eigen waarden bevestigd en mogelijk versterkt worden. Op eenzelfde manier kan een traditionele vrouw die via het werk in aanraking komt met meer geëmancipeerde vrouwen, haar waarden veranderen.

Tot slot kunnen waarden worden aangepast, omdat eenmaal genomen beslissingen in de levensloop leiden tot nieuwe ervaringen, die op hun beurt weer leiden tot nieuwe inzichten. De baan of werksituatie kan bijvoorbeeld tegenvallen, hetgeen zou kunnen leiden tot het bijstellen van aanvankelijk moderne waarden in de richting van meer traditionele waarden. Ook kan een huwelijk de ongelijkheid tussen man en vrouw juist duidelijk maken, waardoor aanvankelijk traditionele waarden worden bijgesteld in een modernere richting. Dergelijke leereffecten kunnen overigens verschillende kanten uitwerken, waardoor het moeilijk is om op grond van dit argument eenduidige hypothesen te formuleren.

3 Data, model, en methoden

Data. De data zijn afkomstig van de *Panel study of social integration in the Netherlands* (Liefbroer en Kalmijn 1997). Dit panel survey is gestart door de vakgroep Arbeids- en Organisationspsychologie en de vakgroep Methoden en Technieken van de Vrije Universiteit Amsterdam en later vervolgd door de vakgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht, in samenwerking met het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut en de Vrije Universiteit. In 1987 zijn 1775 jongvolwassenen geïnterviewd, geboren in 1961, 1965 en 1969. De volgende ron-

den van dataverzameling zijn gehouden in 1989, 1991 en 1995. De respondenten waren ongeveer 18, 22 en 26 jaar oud bij de eerste ronde in 1987 en waren ongeveer 26, 30 en 34 jaar oud bij de laatste ronde. De respondenten zijn geselecteerd via een random steekproef uit de registers van 25 gemeenten. Deze gemeenten vormden een steekproef van alle Nederlandse gemeenten, gestratificeerd naar urbanisatiegraad en regio.

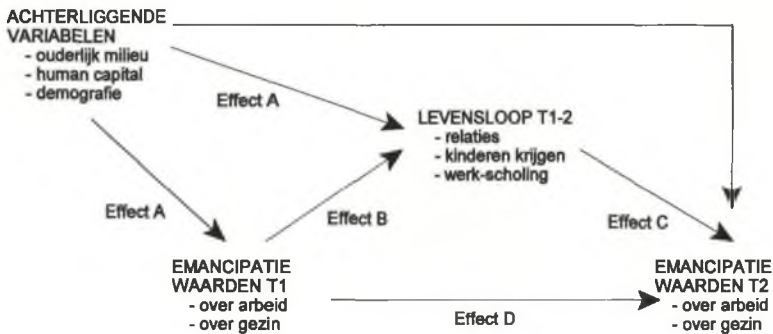
De nonrespons in de eerste ronde was 37%. Ongeveer 54% van de respondenten die in 1987 geïnterviewd waren, zijn overgebleven in de laatste ronde van interviews in 1995 (N=962) (Liefbroer en Kalmijn 1997). Er is sprake van selectieve paneluitval, met name tussen ronde 3 en ronde 4. De paneluitval is hoofdzakelijk gerelateerd aan demografische kenmerken van de respondenten als werkstatus, opleiding en woonplaats. Werkloze respondenten en lager opgeleide respondenten vallen vaker uit dan andere respondenten. Ook respondenten uit een grote stad vallen vaker uit dan respondenten uit een dorp of kleine stad. Attitudes blijken niet of nauwelijks een rol te spelen bij de uitval van respondenten. Emancipatiewaarden spelen hierbij een kleine rol: geëmancipeerde respondenten blijven iets langer in het panel dan andere respondenten. Wat we niet weten is in hoeverre de paneluitval selectief is met betrekking tot waarde- en levensloopveranderingen. Het is mogelijk, dat juist de uitgevallen groep grote veranderingen of juist geen veranderingen in waarden en/of levensloop heeft doorgemaakt. Een dergelijke selectieve uitval zou een effect kunnen hebben op onze uiteindelijke resultaten, maar dat is hier moeilijk te achterhalen. Wel moet bij de interpretatie van de resultaten met deze mogelijke vertekening rekening worden gehouden. In dit artikel worden vrouwen op verschillende meetmomenten vergeleken, daarom worden alleen de vrouwen gebruikt die in alle rondes hebben geparticipeerd (N=487).

Model. Uitgangspunt van onze analyse is het model in figuur 1. In ons model is gepoogd om zowel culturele effecten (effect B) als aanpassingseffecten (effect C) op te nemen. Om de wederkerige relatie in beeld te brengen worden attitudes van jongvolwassenen op twee tijdstipmomenten bekeken en wordt nagegaan hoe de levensloop er tussen die twee momenten uitziet.

Het eerste deel van het model vertegenwoordigt het culturele effect: hier staat de invloed van waarden op gedrag centraal. We bekijken hiervoor de invloed van emancipatiewaarden in een fase waarin personen nog jong zijn, op de keuzes die zij tijdens hun transitie naar volwassenheid maken (effect B). In deze transitiefase kunnen personen keuzes maken die meer of minder traditioneel zijn: trouwen, kinderen krijgen en stoppen met werken zijn voorbeelden van een traditionele invulling van deze fase. Om dit te kunnen meten, gaan we na of vrouwen een bepaalde gebeurtenis in een periode van hun leven al dan niet meemaken: samenwonen, een huwelijk, een scheiding, het krijgen van een kind. Ook wordt er gekeken naar het aantal kinderen dat een vrouw krijgt. Daarnaast kijken we naar de

Figuur 1: Causaal model voor de achtergronden en consequenties van waarden over vrouwenemancipatie

beroepsloopbaan van vrouwen: het aantal uren dat betaald gewerkt wordt en het al of niet fulltime werken aan het einde van de te onderzoeken periode. Tot slot kijken we naar het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau van vrouwen, constant gehouden op het behaalde niveau in 1987.

Het tweede deel van het model vertegenwoordigt de aanpassingshypothese, waarin gesteld wordt dat waarden veranderen onder invloed van veranderingen en ervaringen in de levensloop. Er wordt bekeken in hoeverre de gekozen invulling van de levensloop de waarden over emancipatie op een later tijdstip hebben veranderd (effect C). Om een eenduidig beeld te krijgen van hoe levensloopgedragingen waarden veranderen, wordt gecontroleerd voor de waarden die personen hadden aan het begin van deze fase (effect D). Met andere woorden, de aanpassingshypothese gaat over veranderingen in waarden en zegt dus ook iets over hoe waarden totstandkomen.

In het model wordt tevens rekening gehouden met de invloed van enkele achtergrondkenmerken op emancipatiewaarden en gedrag (effect A). De achtergrondkenmerken die worden onderscheiden zijn factoren die in eerder onderzoek een rol bleken te spelen bij de vorming van waarden en gedrag.

Methoden. De waarden met betrekking tot de emancipatie van de vrouw zijn gemeten met vier items die oorspronkelijk zijn gebruikt in het onderzoek *Sociaal culturele ontwikkelingen in Nederland* (Felling e.a. 1987). De vier items zijn:

- Ik vind het heel gewoon als een meisje naar de Technische School gaat.
- Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.
- Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.
- Het is het meest natuurlijk dat de man kostwinner is en de vrouw voor het huishouden en de kinderen zorgt.

De antwoordmogelijkheden variëren van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal

eens). Van de vier items is vervolgens een schaal geconstrueerd die loopt van waarde 0 (niet geëmancipeerd) tot en met 10 (geëmancipeerd). Met behulp van een MOKKEN-analyse is de schaalbaarheid van de vier verschillende items getoetst. Zowel in de eerste ronde ($H=.43$) als in de laatste ronde ($H=.40$) vormen de items een redelijke schaal (De Jong en Liefbroer 1998).

Om de verschillende effecten uit figuur 1 te onderzoeken, wordt gebruikgemaakt van multivariate logistische en lineaire regressieanalyse. In de lineaire regressieanalyse worden de gestandaardiseerde coëfficiënten weergegeven. Allereerst worden de effecten van emancipatiewaarden op T1 (1987) op levensloopgedragingen in de periode tussen T1 en T2 (1995) geschat (effect B). De afhankelijke variabelen met betrekking tot demografische gedragingen en de daarbij horende selecties van respondenten zijn:

- a. gaan samenwonen (gehuwd en ongehuwd) tussen T1 en T2 (alleen voor alleenstaanden in 1987);
- b. trouwen tussen T1 en T2 (alleen voor alleenstaanden en ongehuwd samenwonenden in 1987);
- c. scheiden, zowel het verbreken van samenwoonrelaties als van huwelijken, tussen T1 en T2 (alleen voor samenwonenden en gehuwden in 1987);
- d. het aantal kinderen dat een vrouw heeft gekregen tussen T1 en T2;
- e. het krijgen van een kind tussen T1 en T2;
- f. het krijgen van een eerste kind tussen T1 en T2 (alleen voor vrouwen zonder kinderen in 1987).

De afhankelijke variabelen met betrekking tot arbeidsmarktgedrag en opleidingsniveau zijn:

- a. het aantal arbeidsuren per week op T2;
- b. fulltime werken op T2, hier gedefinieerd als meer dan 31 arbeidsuren per week;
- c. opleidingsniveau op T2, op een schaal van 1-7 (1= lager onderwijs, 7= universiteit).

Er wordt in de analyse gecontroleerd voor achterliggende effecten (effect A). De controlevariabelen zijn: opleidingsniveau in 1987, opleidingsniveau van moeder en de religieuze betrokkenheid van de ouders. We hebben niet gekozen voor religiositeit van de respondent, omdat de religiositeit van de ouders iets zegt over de achtergrond (socialisatie) bij de vorming van waarden en over de sociale achtergrond bij levensloopgedragingen. In de analyses over het aantal kinderen en de geboorte van een kind wordt er ook gecontroleerd voor het aantal kinderen dat een vrouw had in 1987. Ook bij de analyses van het aantal arbeidsuren en het wel of niet fulltime werken op T2, wordt er gecontroleerd voor het aantal arbeidsuren en het wel of niet fulltime werken in 1987.

Omdat de vrouwen in de analyse afkomstig zijn uit drie verschillende geboortecohorten, worden er dummy-variabelen in de analyse meegenomen met informatie over het geboortjaar van de respondent. Daarnaast zijn alle analyses afzonderlijk uitgevoerd per geboortecohort. Hiervoor is gekozen, omdat de periode 1987-1995 voor de verschillende cohorten samenvalt met verschillende leeftijden. Voor het oudste cohort bekijken we de periode tussen hun 26e en 34e jaar, voor het middelste cohort tussen hun 22e en 30e jaar en voor het jongste cohort tussen hun 18e en 26e jaar. Omdat we verwachten dat vrouwen met meer traditionele emancipatiewaarden op jongere leeftijd 'traditioneel gedrag' (trouwen, kinderen krijgen) vertonen dan modernere vrouwen, zou het effect van emancipatiewaarden het sterkst moeten zijn in het jongste cohort. In de oudste cohorten, waar de jongste vrouwen 26 en 34 jaar zijn, verwachten we dat veel van de meer traditionele vrouwen bepaalde demografische gebeurtenissen (samenwonen, trouwen en kinderen krijgen) al hebben meegemaakt.

In het tweede deel van de analyse wordt de invloed van de levensloopgedragingen in de periode T1-T2 op de waarden in T2 onderzocht. Hiervoor zijn verschillende multivariate regressievergelijkingen opgesteld. Deze hebben alle als afhankelijke variabele de emancipatiewaarden in T2. De levensloopgedragingen die als onafhankelijke variabelen worden opgenomen, zijn op een iets andere manier gedefinieerd dan in het eerste deel van de analyse; er wordt nu gekeken naar de tijd die iemand tussen T1 en T2 in een bepaalde staat leefde. Op deze manier worden ook degenen die reeds voor T1 in de betreffende staat leefden, meegenomen in de analyse; de duur dat zij in de betreffende staat leefden, wordt dan geteld vanaf T1. Er wordt dus niet alleen gekeken naar het meemaken van de betreffende gebeurtenis, maar ook naar de (tijds)ervaring die een vrouw heeft met een bepaalde staat in de levensloop.

Met betrekking tot relatievorming wordt eerst gekeken naar het aantal maanden dat een vrouw samenwoonde en daarbij het aantal maanden dat ze in gescheiden staat leefde. De gescheiden staat wordt in de vergelijking meegenomen, omdat een vrouw ook meer samenwoonrelaties kan hebben gehad, waarin een onderbreking (scheiding) heeft plaatsgevonden. In een volgende vergelijking wordt gekeken naar het aantal maanden dat iemand gehuwd leefde en het aantal maanden dat iemand in gescheiden staat leefde. Het effect van het krijgen van een kind wordt onderzocht door te kijken naar het aantal maanden dat iemand met een kind leefde. Voor wat betreft arbeidsmarktgedrag en opleidingsniveau zijn de onafhankelijke variabelen gedefinieerd als het aantal maanden dat een vrouw werkzaam was op de arbeidsmarkt en het aantal maanden dat een vrouw in opleiding was. Vervolgens wordt er een onderscheid gemaakt tussen het aantal maanden dat een vrouw fulltime werkte (meer dan 31 uur per week) en het aantal maanden dat ze parttime werkte. Tot slot worden de meest relevante levensloopgedragingen samen in een vergelijking opgenomen. De emancipatiewaarden die

een vrouw op T1 had, worden in alle vergelijkingen meegenomen als controlevariabele. De achtergrondkenmerken en geboortejaren worden opnieuw als controlevariabelen in de analyse opgenomen

4 Resultaten

Beschrijving. In tabel 1 worden de gemiddelde scores en de correlaties van de emancipatiewaardeschaal per ronde weergegeven. De gemiddelde scores voor vrouwen op de emancipatiewaardeschaal verschillen licht tussen de twee rondes. In 1987 is er meer traditioneel geantwoord dan in 1995. Wat bij de gemiddeldes opvalt, is dat de scores redelijk hoog zijn (rond de 8 op een schaal van 1 tot 10), hetgeen betekent dat jong-volwassen vrouwen gemiddeld gezien redelijk geëmancipeerde waarden hebben. Overigens kan deze hoge score ook deels te wijten zijn aan een eventuele selectieve paneluitval van vrouwen met minder geëmancipeerde waarden.

Tussen emancipatiewaarden in de eerste en laatste ronde is de correlatie $r=.45$.

Tabel 1: Gemiddelden en correlaties van de emancipatiewaardeschaal en gemiddelde scores op de afzonderlijke items van vrouwen in 1987 en 1995 (N=487)

	1987	1995
<i>Gemiddelde score emancipatieschaal</i> (standaardfout) <i>10 = geëmancipeerd</i>	-7.96 (1.85)	8.13 (1.76)
<i>Correlatie</i> Emancipatiewaarde 1987		.451
<i>Gemiddelde score per item</i> (standaardfout) <i>5 = sterk mee eens</i>		
Ik vind het heel gewoon als een meisje naar de Technische School gaat	4.54 (.78)	4.65 (.85)
Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen	1.42 (.86)	1.31 (.92)
Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man	2.09 (1.18)	2.04 (1.25)
Het is het meest natuurlijk dat de man de kostwinner is en de vrouw voor het huishouden en de kinderen zorgt	2.31 (1.31)	2.06 (1.34)

Hieruit blijkt dat de emancipatiewaarden van jong-volwassen vrouwen over een periode van 8 jaar niet zeer stabiel zijn. Deze bevinding komt niet overeen met eerder buitenlands onderzoek. In een studie van Amato en Booth (1995) wordt een correlatie gevonden van ongeveer $r = .70$ voor een periode van acht jaar. De relatief lage mate van stabiliteit die wij vinden, zou deels te wijten kunnen zijn aan meetfouten.

Verder zien we in tabel 1 verschillen tussen de gemiddelde scores op de afzonderlijke items uit de emancipatiewaardeschaal. Op de items die gaan over scholing en werk, wordt door vrouwen moderner geantwoord dan op de items over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen in het gezin. Tot slot zien we dat ook voor alle afzonderlijke items geldt, dat er in 1987 traditioneler is geantwoord dan in 1995.

De invloed van waarden op gedrag. In tabel 2 zien we logistische regressievergelijkingen met daarin de effecten op samenwonen, trouwen en scheiden. We zien dat voor alleenstaande vrouwen in 1987 geldt dat, naarmate ze modernere waarden hebben, ze minder vaak gaan samenwonen in de periode tussen T1 en T2. Voor de twee oudste geboortecohorten, die in 1987 respectievelijk 26 jaar en 22 jaar oud zijn, is het effect van emancipatiewaarden op samenwonen ook negatief, maar niet significant. Dat het effect voor hen zwakker is, heeft grotendeels te maken met het feit dat veel vrouwen in deze cohorten op hun 26e en 22e reeds samenwonend zijn. Voor de in 1987 alleenstaande 18-jarige vrouwen zien we wel een significant negatief effect van emancipatiewaarden op het gaan samenwonen. Dit betreft samenwonen tussen het 18e en 26e levensjaar.

Vrouwen met modernere emancipatiewaarden hebben tevens een kleinere kans om te gaan trouwen in de periode tussen T1 en T2 dan meer traditionele vrouwen. Het effect van emancipatiewaarden op het trouwen is sterker dan op het samenwonen. Dit is in overeenstemming met onze verwachting, omdat volgens ons het huwelijk meer inconsistent is met het gedachtegoed van de vrouwenemancipatie dan het ongehuwd samenwonen. Wanneer we het effect van emancipatiewaarden vergelijken voor de verschillende geboortecohorten, zien we dat het effect in het oudste geboortecohort niet meer significant is en in de andere twee cohorten wel. Vrouwen met moderne waarden die op 22-jarige leeftijd nog niet gehuwd waren, maken tussen hun 22e en 30e jaar minder vaak een huwelijk mee dan traditionele vrouwen. Een soortgelijk patroon zien we terug bij het jongste cohort: moderne vrouwen die op hun 18e nog niet getrouwd waren, trouwen minder vaak tussen hun 18e en 26e jaar dan meer traditionele vrouwen. Dit resultaat komt overeen met de verwachting, dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden minder vaak kiezen voor het huwelijk als relatievorm dan meer traditionele vrouwen.

Tabel 2: Logistische regressievergelijkingen met effecten van emancipatiewaarden en controle variabelen op samenwonen, huwelijk en echtscheiding in de periode

	Samenwonen 1987-1995 voor alleenstaanden '87			
	Allen	Cohort 1961	Cohort 1965	Cohort 1969
Cohort 1965	1.60 *** (.45)			
Cohort 1969	.81 * (.41)			
Emancipatiewaarden '87	-.16 ~ (.09)	-.01 (.23)	-.23 (.19)	-.16 (.12)
Opleidingsniveau '87	.10 (.09)	.51 ~ (.26)	-.26 (.21)	.15 (.12)
Opleiding moeder	-.17 * (.09)	-.30 (.23)	-.02 (.15)	-.24 ~ (.12)
Religie ouders	-.27 * (.11)	-.32 (.25)	-.11 (.23)	-.38 * (.16)
Constante	2.49	.06	5.16	3.72
N	279	37	95	147
-2 log likelihood	295	45	77	163

~ $p < .10$ * $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tabel 3: Regressievergelijkingen en logistische regressievergelijkingen met effecten van emancipatiewaarden en controle variabelen op aantal kinderen, op geboorte kind

	Aantal kinderen 1987-1995 (gestandaardiseerde coëfficiënten)			
	Allen	Cohort 1961	Cohort 1965	Cohort 1969
Cohort 1965	-.12 *			
Cohort 1969	-.41 ***			
Emancipatiewaarden '87	-.14 **	-.09	-.24 **	-.15 ~
Opleidingsniveau '87	-.07	.04	-.14 -	-.27 **
Opleiding moeder	-.02	.02	-.12	.02
Religie ouders	.05	.14 ~	.06	-.11
Aantal kinderen '87	.15 **	.12 **	.05	
Constante				
N	487	175	162	150
adj. R2 / -2 log likelihood	.23	.06	.11	.08

~ $p < .10$ * $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

1987-1995 (standaardfouten tussen haakjes)

<i>Huwelijk 1987-1995 voor alleenstaanden/samenwonenden '87</i>				<i>Scheiding 1987-1995 voor samenwonenden/gehuwden '87</i>			
<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>	<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>
.59 ~				.35			
(.32)				(.40)			
-.93 **				.43			
(.33)				(.44)			
-.33 ***	-.01	-.47 ***	-.36 ***	.43 ***	.67 *	.17	.71 *
(.07)	(.17)	(.14)	(.11)	(.13)	(.29)	(.17)	(.29)
-.11	-.07	-.16	-.11	.15	.17	.06	.27
(.07)	(.14)	(.13)	(.11)	(.10)	(.17)	(.17)	(.20)
-.09	-.01	-.15	-.07	.13	.02	.32 *	.09
(.07)	(.14)	(.12)	(.11)	(.09)	(.17)	(.15)	(.19)
-.09	-.27	.11	-.12	-.03	-.01	-.23	.24
(.09)	(.18)	(.16)	(.14)	(.13)	(.23)	(.21)	(.27)
3.78	1.16	5.36	3.06	-6.87	-8.84	-4.13	-9.94
347	69	128	150	414	158	147	109
422	93	141	178	250	80	96	67

en geboorte eerste kind periode 1987-1995 (standaardfouten tussen haakjes)

<i>Geboorte kind 1987-1995</i>				<i>Geboorte eerste kind 1987-1995 voor vr. zonder kinderen '87</i>			
<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>	<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>
-.57 *				-.43			
(.25)				(.27)			
-2.62 ***				-2.62 ***			
(.32)				(.34)			
-.21 ***	-.11	-.26 **	-.31 *	-.19 **	-.04	-.23 *	-.31 *
(.06)	(.09)	(.09)	(.15)	(.07)	(.13)	(.10)	(.15)
-.19 **	-.02	-.22 *	-.64 **	-.25 ***	-.07	-.27 *	-.64 **
(.06)	(.09)	(.11)	(.20)	(.07)	(.11)	(.11)	(.20)
-.06	-.03	-.17	-.02	-.13	-.14	-.20 *	-.02
(.06)	(.10)	(.10)	(.17)	(.07)	(.12)	(.10)	(.17)
-.01	.10	.09	-.45 *	-.09	.01	.02	-.45 *
(.08)	(.12)	(.13)	(.22)	(.09)	(.15)	(.14)	(.22)
-.39 *	-.22	-.33					
(.17)	(.19)	(.48)					
3.21	1.33	3.19	3.42	3.66	1.37	3.53	3.42
487	175	162	150	409	111	148	150
551	232	200	98	439	147	180	98

Tabel 4: Regressievergelijkingen en logistische regressievergelijkingen met effecten van emancipatiewaarden en controle variabelen op aantal arbeidsuren 1995, full-time

	Aantal arbeidsuren per week 1995 (gestandaardiseerde coëfficiënten)		
	Allen	Cohort 1961	Cohort 1965 Cohort 1969
Cohort 1965	.15 **		
Cohort 1969	.33 ***		
Emancipatiewaarden	.09 *	.04	.16 *
Opleidingsniveau '87	.17 ***	.12	.28 **
Opleiding moeder	-.05	.04	-.07
Religie ouders	-.06	-.08	-.10
Aantal arbeidsuren '87	.26 ***	.37 ***	.29 ***
>=32 arbeidsuren '87			
Constate			
N	487	175	162
adj. R2 / -2 log likelihood	.12	.17	.12

~ $p < .10$ * $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tot slot blijkt uit tabel 2, dat vrouwen met modernere emancipatiewaarden vaker scheiden in periode 1987-1995 dan meer traditionele vrouwen. Wanneer dit wordt uitgesplitst naar geboortecohort, zien we dat dit effect met name sterk terug te vinden is in het oudste geboortecohort. Als gevolg van hun leeftijd is de kans om een scheiding mee te maken toegenomen en blijkbaar spelen emancipatiewaarden bij de beslissing om te scheiden ook een rol.

In tabel 3 zien we de regressievergelijking voor het aantal kinderen dat een vrouw heeft gekregen tussen T1 en T2. In deze vergelijking zijn de gestandaardiseerde coëfficiënten weergegeven. Emancipatiewaarden hebben een significant negatief effect op het aantal kinderen dat een vrouw heeft gekregen, hetgeen betekent dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden minder vaak een kind krijgen dan traditionele vrouwen. Uitgesplitst naar cohorten zien we, dat emancipatiewaarden alleen in het middelste geboortecohort een significant negatief effect hebben op het aantal kinderen. Voor deze leeftijdsgroep varieert de keuze voor een kind het sterkst; traditionele vrouwen zullen vroeg een kind krijgen en moder-

werken 1995 en opleidingsniveau 1995 (standaardfouten tussen haakjes)

<i>>=32 arbeidsuren per week 1995</i>				<i>Opleidingsniveau 1995 (gestandaardiseerde coëfficiënten)</i>			
<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>	<i>Allen</i>	<i>Cohort 1961</i>	<i>Cohort 1965</i>	<i>Cohort 1969</i>
1.08 *** (.27)				.02			
2.06 *** (.31)				.20 ***			
.15* (.06)	.21 (.15)	.11 (.09)	.09 (.10)	.13 ***	.13 **	.03	.25 **
.27 *** (.06)	.27* (.13)	.41 *** (.12)	.11 (.10)	.60 ***	.70 ***	.65 ***	.44 ***
-.05 (.06)	-.01 (.13)	-.06 (.10)	-.08 (.10)	.13 ***	.11 *	.11 ~	
-.01 (.08)	.00 (.16)	-.16 (.13)	.10 (.13)	.08 *	.01	.12 *	.14 *
							.18 *
1.38 *** (.25)	2.15 *** (.49)	1.28 ** (.39)	.62 (.57)				
-4.19	-5.43	-2.76	-1.30				
487	175	162	150	487	175	162	150
549	141	193	204	.50	.61	.51	.31

neren vrouwen stellen de geboorte van een kind nog uit. Voor het jongste cohort is het krijgen van kinderen nog minder een issue, zij zijn grotendeels nog niet toe aan de keuze voor een kind. In het oudste cohort speelt de 'biologische wekker' een grotere rol en daardoor zullen er in de meeste gevallen al kinderen zijn. We zien dezelfde patronen terugkomen in de resultaten van de logistische regressievergelijkingen met effecten op het krijgen van een kind en op het krijgen van een eerste kind tussen T1 en T2.

In tabel 4 worden de effecten van emancipatiewaarden op arbeidsmarktgedrag en opleidingsniveau weergegeven. We zien allereerst dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden in 1995 meer uren per week werken dan meer traditionele vrouwen. Er wordt hierbij gecontroleerd voor het aantal arbeidsuren dat een vrouw in 1987 werkte. Uitgesplitst naar cohort zien we ook weer positieve, hoewel niet meer significante effecten. Alleen in het jongste cohort wordt het effect van emancipatiewaarden negatief. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit, dat nog niet alle 26-jarige vrouwen aan het werk zijn, sommige vrouwen zijn nog

bezig met hun studie. Verder zien we, dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden vaker fulltime werken dan meer traditionele vrouwen. Dit effect komt sterk terug bij de 34-jarigen, wat te maken kan hebben met het feit dat juist op deze leeftijd moderne vrouwen fulltime blijven werken, onafhankelijk van hun verdere levensinvulling.

Tot slot laten de laatste kolommen van tabel 4 zien, dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden een hoger opleidingsniveau hebben bereikt in 1995 dan meer traditionele vrouwen. Hierbij wordt gecontroleerd voor het opleidingsniveau in 1987. Wanneer we dit effect afzonderlijk per cohort bekijken, zien we dat dit patroon niet opgaat voor het cohort dat in 1995 een leeftijd van 30 jaar heeft bereikt.

Onze conclusie is, dat emancipatiewaarden een invloed hebben op 'modern' gedrag. We zien dit in redelijke mate terug bij gedragingen als trouwen, scheiden, kinderen krijgen en het behaalde opleidingsniveau. In iets mindere mate hebben we deze effecten gevonden voor arbeidsmarktgedrag en het aangaan van samenwoonrelaties.

De aanpassing van waarden aan gedrag. In tabel 5 beschouwen we de effecten van levensloopgedragingen op de latere emancipatiewaarden. Er wordt hier niet alleen gekeken naar het meemaken van een gebeurtenis maar ook naar de tijdservaring (in maanden) die een vrouw heeft met een bepaalde staat in de levensloop. De tabel bestaat uit zes modellen, in elk model wordt het effect van een bepaalde levensloopgedraging weergegeven. In het zesde en laatste model worden de effecten van de meest relevante levensloopgedragingen in één model weergegeven.

In het eerste model wordt gekeken naar het aantal maanden dat een vrouw samenwoonde en daarbij naar het aantal maanden dat ze in gescheiden staat leefde. We zien dat emancipatiewaarden van een vrouw traditioneler worden, naarmate ze in de periode 1987-1995 langer heeft samengewoond. Ook worden emancipatiewaarden moderner, naarmate ze langer in gescheiden staat heeft geleefd. Beide effecten zijn echter niet significant. In het tweede model wordt gekeken naar het aantal maanden dat een vrouw in gehuwde staat leefde. Langer leven in de huwelijkse staat leidt wel tot significant meer traditionele waarden dan voorheen. Uit het derde model, waarin het krijgen van een kind wordt opgenomen, blijkt dat het krijgen van een kind ook leidt tot een significante verandering van emancipatiewaarden. Vrouwen die langer met een kind leven, ontwikkelen meer traditionele emancipatiewaarden dan andere vrouwen.

In het vierde model worden de invloeden van arbeidsmarktvaring en opleiding op emancipatiewaarden weergegeven. We zien dat vrouwen die langer werkzaam zijn geweest in de periode 1987-1995, in 1995 modernere emancipatiewaarden hebben gekregen. Daarnaast blijkt ook dat een langere opleidingsduur binnen deze periode leidt tot modernere emancipatiewaarden.

Tabel 5: Regressievergelijkingen met gestandaardiseerde effecten van demografische gedragingen, opleidings- en arbeidsmarktgedrag periode 1987-1995 en controlevariabelen op emancipatiewaarden 1995

	Emancipatiewaarden 1995 (gestandaardiseerde coëfficiënten)					
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Cohort 1965	.00	-.01	-.04	-.02	-.01	-.04
Cohort 1969	.05	.02	-.02	.02	.08 ~	-.04
Emancipatiewaarden '87	.43 ***	.41 ***	.42 ***	.43 ***	.44 ***	.41 ***
Aantal maanden samenwonen	-.05					
Aantal maanden gescheiden staat	.02	.01				.03
Aantal maanden gehuwd		-.09 ~				-.03
Aantal maanden met kind			-.16 **			-.10
Aantal maanden in opleiding				.10 ~		.08
Aantal maanden werkzaam				.13 **		.10 *
Aantal maanden fulltime werkzaam					.10 *	
Aantal maanden parttime werkzaam					.10 *	
Opleidingsniveau '87	.05	.04	.02	.03	.04	.00
Opleiding moeder	.08 ~	.08 ~	.07 ~	.08 ~	.08 ~	.07
Religie ouders	-.02	-.01	-.02	-.02	-.02	-.02
N	487	487	487	487	487	487
adj. R ²	.21	.22	.23	.23	.22	.23

~ $p < .10$ * $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Beide effecten zijn significant. In het vijfde model is een uitsplitsing gemaakt naar de duur van fulltime of parttime werken. Uit dit model blijkt, dat het niet uitmaakt of een vrouw parttime of fulltime werkzaam is geweest. Zowel het aantal maanden parttime werkzaam zijn als het aantal maanden fulltime werkzaam zijn heeft een significante invloed op latere emancipatiewaarden. Tot slot zijn in het zesde en laatste model alle levensloopgedragingen in één model opgenomen. In dit laatste model zien we, dat alleen het aantal maanden werkzaam zijn significant blijft. De effecten van het krijgen van een kind en de tijd die iemand in opleiding is, zijn in de laatste vergelijking net niet significant meer.

In al de vergelijkingen vinden we dus, dat de meeste ervaringen in de levensloop een invloed hebben op de waarden die vrouwen aanhangen, ook nadat gecontroleerd is voor de waarden die vrouwen oorspronkelijk hadden. De aanpassingshypothese wordt hier dus ondersteund. De resultaten geven een bevestiging van het idee dat emancipatiewaarden gedurende de periode van jong-volwassenheid niet stabiel zijn; ze worden deels aangepast aan ervaringen in de levensloop.

5 Conclusie

Het doel van deze studie was om de wederzijdse relatie tussen emancipatiewaarden en de levensloop van vrouwen te onderzoeken. We wilden nagaan of emancipatiewaarden een invloed hebben op de levensloop. Levensloopgedragingen die hierbij werden onderscheiden zijn: samenwonen, trouwen, scheiden, het krijgen van kinderen, werken en scholing. Vervolgens is onderzocht in hoeverre de gemaakte keuzes in de levensloop een invloed hebben op latere emancipatiewaarden.

In de eerste plaats blijken waarden over emancipatie zoals verwacht zowel een invloed te hebben op demografische gedragingen als op keuzes rond werk en scholing. Zo blijken vrouwen met moderne emancipatiewaarden minder vaak te kiezen voor het huwelijk als relatievorm dan meer traditionele vrouwen. Verder scheiden vrouwen met moderne emancipatiewaarden vaker, en wonen ze minder vaak samen dan meer traditionele vrouwen. Ook de keuze voor een kind wordt beïnvloed door de emancipatiewaarden van een vrouw. Vrouwen met moderne emancipatiewaarden hebben gedurende de onderzochte periode in de levensloop minder kinderen gekregen en maken minder vaak de geboorte van een (eerste) kind mee. De gevonden resultaten geven evidentie voor het bestaan van de invloed van waarden op keuzes rond het huwelijk en gezin, hetgeen buitenlandse studies minder vaak hebben gevonden. Voor wat betreft keuzes die vrouwen maken ten aanzien van arbeid en scholing, hebben we gezien dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden meer uren per week werken en een hoger opleidingsniveau bereiken. Uit deze resultaten concluderen we, dat vrouwen met moderne emancipatiewaarden meer waarde hechten aan hun eigen onafhankelijkheid en ontwikkeling en zich minder vaak vast leggen in de vorm van een huwelijk of gezin.

In de tweede plaats blijken waarden over emancipatie niet stabiel te zijn gedurende de onderzochte tijdspanne. Ervaringen in de levensloop leiden tot een zekere mate van aanpassing van emancipatiewaarden. Trouwen en het krijgen van kinderen maken een vrouw wat traditioneler in haar waarden over emancipatie. Ook werken en scholing beïnvloeden de emancipatiewaarden; deze ervaringen maken vrouwen juist wat moderner. Dit laatste resultaat komt sterk overeen met resultaten uit eerder buitenlands onderzoek naar de invloed van werken op waarden van vrouwen.

Hiermee is duidelijk aangetoond, dat er een wederkerige causale relatie bestaat tussen emancipatiewaarden enerzijds en levensloopgedragingen van jong-volwassen vrouwen anderzijds. Jong-volwassen vrouwen laten zich in hun gedragingen leiden door hun waarden over emancipatie en passen deze aan aan hun gedrag. Sociaal-psychologische inzichten over de relatie tussen attitudes en gedrag blijken hiermee dus goed toepasbaar op de bestudering van variaties in de levensloop. Dit roept vervolgens de vraag op, welke invloed sterker is. Uit een

vergelijking van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten blijkt, dat voor kinderen krijgen en opleiding de invloed van emancipatiewaarden op gedrag sterker is dan de invloed van gedrag op waarden. Voor werken geldt het omgekeerde: hier lijkt het aanpassingseffect sterker te zijn.

Bij deze conclusie is overigens wel enige voorzichtigheid geboden. De mogelijke selectieve paneluitval moet niet worden vergeten: uitval van vrouwen die heel veel of heel weinig veranderingen in waarden en gedragingen hebben meegemaakt, kan de resultaten vertekenen. Ook is het aantal eenheden in de analyses niet altijd erg groot, waardoor de resultaten van effecten uitgesplitst naar cohorten mogelijk minder stabiel zijn. Verder zou het proces van waardeverandering nader onderzocht kunnen worden door te kijken naar de momenten waarop de aanpassing plaats vindt. We weten dat een langere periode in een bepaalde staat leidt tot verandering van emancipatiewaarden. Men kan zich afvragen, of dit een voortdurend proces is of dat de verandering van waarden plaatsvindt vlak nadat een bepaalde gebeurtenis (bijvoorbeeld de geboorte van een kind) heeft plaatsgevonden.

Noten

1. Eerdere versies van dit artikel zijn als paper gepresenteerd tijdens de NSV Marktdag Sociologie, 27 mei 1999 te Utrecht en de European Population Conference 1999 'Unity in Diversity', 30 augustus-3 september 1999 te Den Haag. Met dank aan Aat Liefbroer, Tamar Fischer, René Torenvlied, Werner Raub en de redactie van de *Sociologische Gids* voor commentaar op eerdere versies van het artikel.

Geraadpleegde literatuur

- Amato, P.R. en A. Booth (1995) Changes in gender role attitudes and perceived marital quality. *American Sociological Review* 60: 58-60.
- Becker, G.S. (1981) *A treatise on the family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Beets, G.C.N., A.C. Liefbroer en J. de Jong Gierveld (1994) Het combineren van ouder-schap en betaald werk: Een longitudinale studie naar intenties en gedrag. *Mens en Maatschappij* 69: 129-146.
- Bumpass, L.J. (1990) What's happening to the family? Interactions between demographic and institutional change. *Demography* 27:483-98.
- Cherlin, A. en P.B. Walters (1981) Trends in United States men's and women's sex-role attitudes: 1972 to 1978. *American Sociological Review* 46:453-460.
- Clarkberg, M., R.M. Stolzenberg en L.J. Waite (1995) Attitudes, values, and entrance into cohabitational versus marital unions. *Social Forces* 74: 609-634.
- Cooper, J. en R. T. Croyle (1984) Attitudes and attitude change. *Annual Review Psychology* 35: 395-426.
- Easterlin, R. (1987) *Birth and fortune*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felling, A. J. Peters, O. Schreuder, R. Eisinga, en P. Scheepers (1987) *Religion in Dutch Society 85: Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*. Amsterdam: Steinmetz Archive.

- Gelissen, J. en W. Arts (1997) Tussen twee idealen: Jong-volwassen vrouwen en hun intenties aangaande arbeidsmarktparticipatie en moederschap. *Sociale Wetenschappen* 40: 23-43.
- Inglehart, R. (1990) *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jong, A. de en A.C. Liefbroer (1998) *Schalen in het PSIN: Resultaten van schaalanalyses op gegevens uit een panel studie*. Den Haag: NIDI.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa (1986) Twee demografische transitie's? In: D.J. van de Kaa en R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking: Groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus, p. 9-24.
- Liefbroer, A.C. en J. de Jong Gierveld (1995) Standardization and individualization: The transition from youth to adulthood among cohorts born between 1903 and 1965. In: J.C. van den Brekel en F. Deven (red.), *Population and family in the Low Countries 1994*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, p. 57-80.
- Liefbroer, A.C. en M. Kalmijn (1997) *Panel study of social integration in the Netherlands 1987-1995 (PSIN8795): Codeboek*. ICS Occasional Papers and Documents Series (ICS Code Books-30). Utrecht, ICS.
- Moors, G. (1996) Gezinsvorming en processen van waardenselectie en -aanpassing. *Mens en Maatschappij* 71:4-24.
- Morgan, S.P. en L.J. Waite (1987) Parenthood and the attitudes of young adults. *American Sociological Review* 52: 541-547.
- Munch, A., J. Miller McPherson en L. Smith-Lovin (1997) Gender, children, and social contact: The effects of childrearing for men and women. *American Sociological Review* 62: 509-520.
- Novack, L.L. en D.R. Novack (1996) Being female in the eighties and nineties: Conflicts between new opportunities and traditional expectations among white, middle class, heterosexual college women. *Sex Roles* 35: 57-77.
- Oppenheimer, V.K., M. Kalmijn, en N. Lim (1997) Men's career development and marriage timing during a period of rising inequality. *Demography* 34: 311-330.
- Smith-Lovin, L. en A.R. Tickamyer (1978) Nonrecursive models of labor force participation, fertility behavior and sex role attitudes. *American Sociological Review* 43: 541-557.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1996) *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk, SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998) *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Rijswijk, SCP.
- Tazelaar, F. (1980) *Mentale incongruenties, sociale restricties, gedrag: Een onderzoek naar beroeps participatie van gehuwde vrouwelijke academici*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Thornton, A. (1989) Changing attitudes toward family issues in the United States. *Journal of Marriage and the Family* 51: 873-893.
- Thornton, A., D.F. Alwin en D. Camburn (1983) Causes and consequences of sex-role attitudes and attitude change. *American Sociological Review* 48: 211-227.
- Thornton, A. en D. Freedman (1979) Changes in the sex role attitudes of women, 1962-1977: Evidence from a panel study. *American Sociological Review* 44: 831-842.
- Waite, L.J., F.K. Goldscheider, en C. Witsberger (1986) Nonfamily living and the erosion of traditional family orientations among young adults. *American Sociological Review* 51: 541-554.